

A felvilágosult elbeszélés a „liberális reform” korában William Robertson Magyarországon¹

Bevezetés

A néhai Hont István vetette fel egykor, hogy a skót felvilágosodás és a magyar reformkor összehasonlító tanulmányozása érdekes új eredményekkel kecsegtet.² Javaslatának alapja az 1707-es angol-skót unió és a Rákóczi-felkelést követő alkotmányos kompromisszum hatásai között megfigyelhető „családi hasonlóság”. A rendezés mindkét esetben azt célozta, hogy kölcsönösen kielégítő, az új politikai realitásokat tükröző módon tisztázzák egy összetett állam³ két elsőrendű partnere között a reciprocitás és az egyenlőtlenség elemeit egyaránt magában hordozó, évszázados konfliktusokkal terhelt viszonyt. Az egyik esetben ezek az új realitások abból adódtak, hogy az 1688-as forradalom és a spanyol örökösödési háború következményeként Anglia birodalmi metropolisszá emelkedett. Ennek párhuzama a másik esetben az oszmánok kiűzése Magyarországról és a Habsburgok „dunai fordulata”: a nyugati (ti. német-római császársági) dominancia igényének fokozatos, bár mindvégig részleges feladása és az újonnan szerzett közép-európai területek konszolidálásának törekvése. A rendezés ugyanakkor mindkét esetben regisztrálta a gyöngébbik fél gazdasági és kulturális sebezhetőségét és makacs ragaszkodását különleges identitásához, s hosszabb távon a birodalom-építésben és a civilizálódás folyamatában való részvétel lehetőségét ajánlotta számára.

Igaz, hogy különösen I. Lipót ez irányú erőfeszítései ellenére Magyarország esetében az alkotmányos beolvasztás elmaradt: az ország területi integritása fennmaradt, kormányzásában saját szokásai és törvényei voltak irányadók, az uralkodóknak koronázási hitlevelet kellett kibocsátani, és rendszeresen összehívni a diétát. Ezzel összefüggésben a nemesség mint a par excellence politikai osztály megőrizte jogilag rögzített

1 Robertson német recepcióját feldolgozó MTA doktori értekezésem opponenseként Frank Tibor sürgette, hogy foglalkozzam a magyarországgal is. E részleges válasszal (melynek angol változata megjelent: *History of European Ideas* 2017, <http://dx.doi.org/10.1080/01916599.2017.1314155>) köszönöm neki az inspirációt. A tanulmány korábbi változatainak konferenciákon, szemináriumokon való bemutatására biztosított lehetőségekért hálás vagyok Szi-jártó Istvánnak, Richard Whatmore-nak, Guido Abbattistának, Edoardo Tortarolonak, Péter Róbertnek, Takáts Józsefnek és Miru Györgynek. Köszönöm Tóth Kálmán értékes bibliográfiai tanácsait és a kéziratra vonatkozó észrevételeit.

2 Hont nem publikált a témáról, de szóban több alkalommal értekezett róla.

3 A hazai történetírásban még mindig nem eléggé meghonosodott, legalábbis kevésbé explicit és reflektált módon használt fogalom az olyan, jellemzően kora újkori államalakulatokat jelölő, amelyekben egy uralkodó(ház) több országot kormányoz, elvileg önálló entitásként, saját politikai intézményei által, hagyományaival és jogrendszerével összhangban – ennek minden konfliktusforrásával és teherével. A klasszikus historiográfiából lásd H. G. Koenigsberg: „Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe: *Dominium Regale* or *Dominium Politicum et Regale*”, *Theory and Society* 5:1 (1978), 191–217; J. H. Elliott: „A Europe of Composite Monarchies”, *Past & Present* 137 (1992), 48–71.

kiváltságait és társadalmi elsőbbségét. Ennek – bár ezen osztály számos tagja együttműködött felvilágosult uralkodókkal és adminisztrátorokkal ígéretes (és kevésbé ígéretes) reform-kezdeményezésekben – szerepe volt abban, hogy az erőgyűjtés és felzárkózás útja rögzesebb és elhúzódóbb volt, és egy valódi „jobbítás korára” (*age of improvement*) az 1848-at megelőző évtizedekig várni kellett.

Éppen az „elhúzódás” jelensége irányítja a figyelmet a „hosszú felvilágosodás” problémájára. Ez a mostanában a nemzetközi irodalomban divatos, de képlékeny és talán nem elég pontosan használt fogalom⁴ a magyar kutatási kontextusban természetesen a „kontinuitás” kérdéseként jelentkezik – ti. hogy volt-e folytonosság II. József reformkísérletei és az ezekre adott válaszok (beleértve a közép-európai „nemzeti ébredés” kezdeteit, de az 1790-es évek magyar politikai mozgalmát is) és az 1825 utáni, liberális hatásokkal is átszótt törekvések között. Az egyik álláspont szerint nem kétséges, hogy Magyarországon és általában a régióban a felvilágosodás nem ért véget a francia forradalommal, és a személyi kapcsolatok, hálózatok terén csakúgy, mint szellemi tartalom tekintetében kimutatható a kontinuitás.⁵ Mások szerint a forradalmi háborúk légkörében bekövetkező, a jakobinus-perekben kulmináló konzervatív visszavágás, az ezt követő szigorú rendőri felügyelet, majd az udvar és az ország közötti forradalom- és Napóleon-ellenes szövetség felbomlása az 1812-es diétán olyan helyzetet eredményezett, amely a következő nemzedéktől teljes újrakezdést követelt meg.⁶

Hont felvetését több oknál fogva is érdemes fontolóra venni. Az alábbiakban ezt az által kísérlem meg, hogy megvizsgálom William Robertson (1721–1793) történeti gondolkodásának és írásainak magyarországi befogadását. Robertson – a skót felvilágosodás virágkorának befolyásos *establishment* figurája: Skócia királyi történésze, az Edinburgh-i Egyetem principálisa, a presbiteriánus egyház vezéralakja, a nemzeti, európai és (ma úgy mondanánk) globális történelem témáiban született nagy hatású művek szerzője – nemzetközi recepcióját a kutatás francia, olasz, spanyol és német

4 Ez általában a felvilágosodás korabeli gondolkodásmódok, kulturális gyakorlatok 19. századi továbbélését jelenti, de a közelmúltban pl. a tudományos eszmék és a gazdasági növekedés mintázatai közötti hosszútávú összefonódásra is alkalmazták. Lásd Joel Mokyr: *A Culture of Growth. The Origins of the Modern Economy* (Princeton, Princeton University Press, 2016).

5 Lásd H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen* (Budapest, Magvető, 1987) és e kötet javított, apparátussal ellátott angol változatát: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism* (Budapest, Central European University Press, 1997), küll. 10. fej. (A szerző Hont egyik budapesti mentora volt utóbbi emigrálását megelőzően.) Vö. Moritz Csáky: *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn* (Bécs, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981); Miskolczy Ámbros, *A felvilágosodás és a liberalizmus között: Folyamatosság vagy megszakítotttság? Egy magyar történészvita anatómiája* (Budapest, Lucidus, 2007); Kecskeméti Károly, *Magyar liberalizmus 1790–1848* (Budapest, Argumentum, 2008).

6 Pl. Vermes Gábor: *Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között* (Budapest, Balassi Kiadó, 2011). A „kontinuitásvita” rövid összefoglalójáért lásd Hörcher Ferenc: „Enlightened Reform or National Reform? The Continuity Debate about the Hungarian Reform Era and the Example of the Two Széchenyis (1790–1848)”, *Hungarian Historical Review*, 51 (2016), 22–45.

nyelvterületre vonatkozóan széles körűen feltárta, ezt kívánom e tanulmányban bővíteni.⁷ Robertson hozzájárulásai a „polgári kormányzat felvilágosult elbeszéléséhez”⁸ és a 18. századi „kozopolita történetíráshoz”⁹ olyan témákat dolgoztak fel, mint a Brit-szigetek társadalmi és politikai fejlődésének az 1707-es unióhoz vezető belső dinamikája; a nemzetközi versengés és hatalmi egyensúly problémája az európai államok rendszerként meghatározott közösségében; és az e rendszerre jellemző civilizáció mind kiterjedtebb, globálissá váló érintkezési felülete azokkal a kultúrákkal, amelyek ekkoriban tárulkoztak föl az európaiak tekintete előtt.¹⁰ E műveket áthatotta a modernség több szinten működő, 18. századi felfogása, mely egyfelől felvilágosult volt abban az értelemben, hogy elkötelezte magát ez emberi fejlődés és boldogulás evilági lehetőségeinek keresése mellett (függetlenül attól, hogy mit tartott a másvilágról),¹¹ másfelől összeegyeztethető maradt a történelemtől mint az isteni gondviselés tervének kibontakozásáról vallott keresztény nézetekkel.¹² A nemzeti diskurzus szintjén a robertsoni felvilágosult elbeszélés a progresszió, a kereskedelem és a csiszolt érintkezés normáit állította szembe a talmi ősi alkotmányosságból származtatott elvekkel a hazafiasság és a szabadságseretet követelményeinek újradefiniálásában. Kontinentális léptékben azt a nézőpontját szerint meghaladott (felvilágosulatlan) kort mutatta be, amikor a magas adókat kivétől, hatalmas állandó hadseregeket fenntartó területiális monarchiákat belülről még nem korlátozták a fékek és ellensúlyok, kívülről pedig a

- 7 Lásd Gianfranco Tarabuzzi: „Le traduzioni italiane settecentesche delle opere di William Robertson”, *Rivista storica italiana* 91/2–3 (1979): 486–509; Robin A. Humphreys: „William Robertson and His History of America” [1954], in *Tradition and Revolt in Latin America and Other Essays* (New York: Columbia University Press, 1969), 34–36; John Renwick: „The Reception of William Robertson’s Historical Writings in Eighteenth-Century France,” in Stuart J. Brown (szerk.): *William Robertson and the Expansion of Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 145–63; Alessia Castignano: „Per uno studio storico sulle traduzioni. Le traduzioni italiane dei »classici« dell’ »Illuminismo scozzese« (1765–1838)”, doktori értekezés, Università Ca’ Foscari, Velence (2014), 4.2, 4.3 és 5.2 fejezet; Kontler László: *Translations, Histories, Enlightenments. William Robertson in Germany, 1760–1795* (Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2014).
- 8 J. G. A. Pocock: *Barbarism and Religion*, 2. köt.: *Narratives of Civil Government* (Cambridge, Cambridge University Press, 1999).
- 9 Karen O’Brien: *Narratives of Enlightenment. Cosmopolitan History from Voltaire to Gibbon* (Cambridge, Cambridge University Press, 1997).
- 10 *The History of Scotland* (1759); *The History of the Reign of the Emperor Charles V* (1769); *The History of America* (1777); *An Historical Disquisition Concerning the Knowledge Which The Ancients Had of India* (1791).
- 11 A felvilágosodás „legkisebb közös többszörösének” ilyen értelmű meghatározására lásd John Robertson: *The Case for the Enlightenment. Scotland and Naples 1680–1750* (Cambridge, Cambridge University Press, 2005); John Robertson: *The Enlightenment* (Oxford. Oxford University Press, 2015).
- 12 Azzal, hogy Robertsonra „a” felvilágosult történeti elbeszélés képviselőjeként hivatkozom, osztom Pocock és O’Brien megközelítését, miközben nem becslöm le más (viszonylag) friss felvilágosodás-értelmezések (pl. Jonathan Israelé) értékét, illetve ezek esetleges hasznát a 18–19. századi magyar fejlemények jobb megértésére nézve. Vö. Balázs Péter: *Biblia, história és bölcsélet a felvilágosodás korában* (Budapest, L’Harmattan, 2013), küll. 9–60.

hatalmi egyensúly, ráadásul az európaiakat a tolerancia eszméje még nem békítette meg a vallási pluralizmussal, s mindezek együttes következményeként az abszolutizmus, az egyetemes monarchia és a vallásháborúk évszázados megpróbáltatásait kellett elszenvedniük. Végül, bár globális víziója kétségkívül „eurocentrikus” volt, Robertson figyelemre méltó érzékenységet tanúsított a kulturális különbségek iránt. Ami az elméleti hozzájárulást illeti, míg a történelem művelése az ő és a környezete számára egyaránt (még mindig) írói foglalatosság, egyúttal a politikai beszéd egyik formája volt, úttörőként igyekezett azt felruházni a tudományos diszciplínaként való elismerés elnyerésére törekvő tudásterület tulajdonságaival, amennyiben narratív vállalkozásaiban következetesen alkalmazta az akkoriban edinburgh-i védjegygyé váló új „embertudományok” szolgáltatta módszertani eszközöket.¹³

E kvalitásokat a recepció során Európa-szerte fel- és elismerték, igaz, eltérő hangsúlyokkal és más-más mértékben. Míg Robertson műveinek magyarországi visszhangjába beletartozik a *History of America* 1807–1809-ben megjelent fordítása is,¹⁴ az alábbiakban az *A View of the Progress of Society in Europe, from the Subversion of the Roman Empire, to the Beginning of the Sixteenth Century*, a *History of Charles V* (1769) kötetnyi bevezetése néhány lefordított részére koncentrálok.¹⁵ A *View of the Progress of Society* Robertson mesteri társadalmi-strukturális elbeszélése arról, miként lábalt ki Európa abból a szakadékból, amelybe a római birodalom bukása és azt követően a hódító barbár népek által alapított királyságokban eluralkodó anarchia taszította: lenyűgöző tabló tíz évszázad kezdetben lassú, de a kereskedelem megélénkülésétől és a városok megerősödésétől lendülethez jutó, az erőszakos szenvedélyek megfékezésétől – így a kiszámíthatóbb jogi intézmények és politikai rendszerek, azaz az erős és rendezett monarchia alatti joguralom iránti igénytől – is ösztönzött anyagi és kulturális növekedéséről. Robertson ábrázolásában V. Károly német-római császárrá koronázásának idejére Európa elérkezett az újkor küszöbére – ahol azonban (mint munkásságának többi része bőségesen illusztrálja) szembe kellett néznie a birodalmi ambícióból, a polgári és vallási békétlenségből és saját, globális folyamatokba való bekapcsolódásából adódó kihívásokkal és krízisekkel.¹⁶

13 Ennek klasszikus, erős kritikai válaszokat is kiváltó feldolgozásaira lásd pl. Gladys Bryson: *Man and Society: The Scottish Inquiry of the Eighteenth Century* (Princeton, Princeton University Press, 1945); Ronald L. Meek: *Social Science and the Ignoble Savage* (Cambridge, Cambridge University Press, 1976). Robertson történeti munkásságában való jelenlétére lásd Nicholas Phillipson: „Providence and Progress. An Introduction to the Historical Thought of William Robertson”, in Brown (szerk.), *Robertson and the Expansion of Empire*, 55–73.

14 *Robertson Vilhelm Amérikiai históriája*, ford. Tanárki János, 2 köt. (Pest, Patzko, 1807–1809).

15 William Robertson: *The History of the Reign of the Emperor Charles V* (London, Routledge / Thoemmes Press, 1996), I. köt. – A *View of the Progress*ből ugyancsak magyarra fordított részletek olvashatók in Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A skót felvilágosodás* (Budapest, Osiris Kiadó, 1996).

16 Robertson elméleti síkon innovatív, kozmopolita és strukturalista történészként elismert érdemeivel kapcsolatban újabban több szakember kételyeket támaszt, és inkább a humanista-moralista narratív hagyománynak való adósságait hangsúlyozza. E nézetekre a *History*

A fordítás a Magyar Tudós Társaság (azaz az Akadémia) folyóiratában jelent meg az 1830-as évek közepén. A recepció merőben antikvárius érdekű, mikroszkopikus epizódnak tűnhet. Azért bír tágasabb, akár elméleti jelentőséggel, mert a szöveggörnyezet és a szélesebb kontextus, melyben Robertson e „megkésett” magyar felfedezése lezajlott, arra enged következtetni, hogy a felfedező a „liberális” kor fontos nemzetközi és hazai gondolkodóinak szellemi kortársára ismertek benne, akinek gondolatai relevanciával bírnak a nemzeti progresszió és a polgári emancipáció kérdéseit illetően egy közép-európai összetett monarchia gyöngébbik partnerének elitje számára. Ugyanakkor, mivel a *View of the Progress* – talán a sajátjai között is minden más szövegénél egyértelműbben – megalkuvás nélküli fejlődéspártinak mutatja Robertsont, a magyar fogyasztásra adaptált szakaszokban az eredetihez képest megfigyelhető hangsúlyeltolódások olyan fordítói stratégiára vallanak, amely számol a célközönség jelentős része által osztott, a Robertsonra jellemző érték-együttessel kapcsolatos aggodalmakkal és kételyekkel.

Liberalizmus mint csiszoltság

Érdemes először is egy pillantást vetni a kronológia és a terminológia egymással összefüggő kérdésére. Mivel 1848 előestéjén Magyarországon formálisan megalakult egy konzervatív és egy liberális (szabadelvű) párt, s vitájuk tovább bonyolította a magyar politikai osztály Bécshez fűződő viszonyát is, a reformkort hagyományosan a modern politikai ideológiák és táborok kialakulásának időszakaként tartjuk számon. A résztvevők maguk is úgy tekinthettek önmagukra, mint akik e folyamat tevékeny alakítói. Újabbban azonban többen felhívták a figyelmet arra, hogy mivel szellemi eszköztáruk és szókincsük mélyen gyökerezett korábbi tradíciókban, helyénvaló e folyamatok vizsgálatában – amennyire lehet – elvonatkoztatni az 1848–1849-es kifejtet ismeretéből merített utólagos bölcsességtől. Kézenfekvő példa a Széchenyi-kép revíziója.¹⁷ A *Hitelet* a tulajdon szabadságát béklyózó feudális korlátokról közölt koherens bírálata okán általában (és méltán) a liberális politikai érvelés magyarországi *terminus ad quem*jének tekintjük. Változatlanul úgy véljük továbbá, hogy következetesen dicsérte a józan (hűvös) utilitárius számítás hasznait, és hogy a könyv címében szereplő kulcsszó a „megbízhatóság” olyan jelentés-árnyalataival bír, amelyek nemcsak az üzleti szférában, hanem a magán- és köz-

of Charles V és a View of the Progress kapcsán lásd Neil Hargraves: „The »Progress of Ambition«. Character, Narrative, and Philosophy in the Works of William Robertson”, *Journal of the History of Ideas*, 63 (2002), 261–282; Alexander Du Toit: „Cosmopolitanism, Despotism and Patriotic Resistance: William Robertson on the Spanish Revolts against Charles V”, *Bulletin of Spanish Studies*, LXXXVI:1 (2009), 19–43. Ugyanerre Robertson munkásságát átfogóan, sőt a 18. századi skót történetírás egészét illetően lásd David Allan: *Virtue, Learning, and the Scottish Enlightenment: Ideas of Scholarship in Early Modern History* (Edinburgh, Edinburgh University Press, 1993). Véleményem szerint ez a hasznos revízió alapjaiban véve nem rengeti meg a Robertsonról fentebb adott jellemzést. Vö. Kontler: *Translations, Histories, Enlightenments*, 27–31, 179–183 és *passim*.

¹⁷ Hites Sándor (szerk.): *Jólét és erény. Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről* (Budapest, Reciti, 2014)

élet egészére nézve, s ekképpen általánosságban egy modern, racionális rend feltételeinek kialakítását illetően is érvényesek. Mégis, ha Széchenyi politikai gazdaságtana a liberalizmus irányába mutató elemekből építkezik, olyan – kortársai által osztott, vitatott, elutasított – liberalizmus volt ez, mely a rendelkezésre álló („megörökölt”), egymással vetélkedő és egymást metsző politikai nyelvek univerzumában fogant.¹⁸ Ezek közül a legfontosabb a főként az 1770-es évektől a Bécsben iskolázott nemesi írók körében hódító „csinosodás” nyelve, középpontjában a társiaság és az udvariasság erényeivel, melyeket gyakran ábrázolt a modor és a kereskedelem fejlődésével összefüggésben.¹⁹ A *Hitel* szövege ismételtelen utal a vadság és az állatias lét szintjéről a csinosság vagy finomság szintjére való emelkedésre illetve fejlődésre. Ezekben az utalásokban a kézenfekvő, materiális és társias élvezetekkel kapcsolatos alaphanghoz erős, a spirituális tökéletesbecsülettel kapcsolatos keresztény zöngék vegyülnek, a jólét, erény és boldogság integrált vízióját eredményezve. Másodikként kell említeni a felvilágosult kormányzás nyelvét, középpontjában a jó törvények, valamint az oktatás és az infrastruktúra fejlődése által biztosított közjó eszméjével, melyet Széchenyi a jozefinus reformok támogatóinak (többek között saját apjának) örökségeként sajátított el, s fordított az osztályának jelentős része által követett gravaminális politika kritikájára. E politika hivatkozási keretétül Magyarország „ősi alkotmányának” védelme szolgált, ahogyan a törvények és szokások együttesét az 1790-es évektől mindinkább előszeretettel emlegették. Az alkotmányvédő álláspont fontos támasztéka volt a honfíúi buzgalom és az idegen befolyás iránti gyanakvás elegye, amely jellegzetes összetevője volt a kora újkori és újkori Magyarországon Európa bármely más vidékéhez hasonlóan széles körben elterjedt republikánus politikai nyelvnek. Hozzá kell tenni, hogy Széchenyit és „liberális” honfitársait éppúgy aggasztotta az a lehetőség, hogy a modernség körülményei között a „luxuszjavak” fogyasztása „(meg)romláshoz” (korrupcióhoz) és az erény elenyészéséhez, következésképpen a szabadság összeomlásához vezet, mint hasonló gondolkodású kortársaikat szerte a kontinensen. Elkötelezettségük összességében mégis eléggé szilárd volt.

Ezt azonban nem vehették készpénznek célközönségük jelentős részének esetében. Széchenyi a magyar politikai spektrumot alapjában véve bipolárisnak látta, s egy

18 E nyelvek körvonalainak rekonstrukciójára lásd mindenekelőtt Takáts József: „Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején”, *Irodalomtudományi Közlemények* 52:5–6 (1998), 668–686; Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet* (Budapest: Osiris, 2007), 12–21. A kontextusra, melyből a 18. század végi és 19. század eleji status quo sarjadt, lásd Kontler László, Trencsényi Balázs: „Hungary”, in Howell Lloyd, Glenn Burges, Simon Hodson (szerk.): *European Political Thought 1450–1700. Religion, Law and Philosophy* (New Haven és London, Yale University Press, 2007), 176–207; Kovács Ákos András, Szűcs Zoltán Gábor, „Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát?”, *Korall* 35 (2009. április), 147–174.

19 Az „udvariasságnak” a 18. század középső harmadától kezdve jelentős irodalma volt Magyarországon, de a csinosodás nyelvének *locus classicus*a Kármán József 1794-es esszéje, *A nemzet tsinosodása*. A fogalom prominens szerepet játszott számos más szerzőnél és több folyóiratban is. Széchenyi elköteleződésére a hagyomány mellett lásd Bodrogi Ferenc Máté: „Széchenyi István és a gentlemanek nyelve”, *Irodalomtörténet* 42:2 (2011), 150–176.

„udvari” („külföldies”) és egy „falusi” („törzsökös”) tábor együtteseként jellemezte. Míg önmagát úgy mutatta be, mint aki e megosztottság meghaladásán dolgozik, a kozmopolita fejlődés értékei melletti világos, kérlelhetetlen kiállása ezt a törekvést féloldalassá teszi. A *Hitel* lapjain Széchenyi a sokat utazott és tapasztalt ember pozíciójába helyezkedik, aki képes az összehasonlító látásmód alkalmazására és arra, hogy hazája értékelésében megfelelő távolságtartással járjon el. Gyakran szarkazmussal jellemezi a „heves patriotát”, aki „egy lépésnyire sem akar a’ világban haladni”, mivel túl szorosan ágyazódik az ősi alkotmányra, ősi törvényekre és általában a nemzeti múltra hivatkozó politikai kultúrába.²⁰ Ugyanakkor – éppen azért, mert a „heves patrioták” igen nagy súllyal képviseltették magukat a magyar nemesség derékhadában, vagyis az egyetlen olyan társadalmi csoportban, amelynek a „csinosodás” útjára való megtérítésétől igazi változást lehetett remélni –, taktikus eljárás mód mutatkozott szükségesnek: megfontolt rábeszélés, gesztusok, ideiglenes kompromisszumok. Esettanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy rámutassak: a „magyar(ított) Robertson” olyan tulajdonságokkal bír, amelyek éppen egy ilyen eljárás mód követelményeinek felelnek meg.

Az említett fordításnak helyt adó *Tudománytár*, melynek elindításáról a Magyar Tudós Társaság közgyűlése 1833 novemberében hozott határozatot, maga is Széchenyi komplex programja részének tekinthető.²¹ Az első szám előszava szerint (mely a határozat szövegét követi) a folyóirat, [t]artalma tudományos encyklopaediai lenne, az emberi tudás’ minden ágaira kiterjeszkedő, de leginkább a’ jelenkor’ haladásaira, az előadásban pedig köz értelmességre ügyelvén. [...] Az előadás formája ne bírálgató és vitatkozó, hanem inkább értesítő és közlő legyen; iránya pedig az, hogy azon hazánkfiak, kik külföldi folyóiratokat nem tarthatnak, ebben néminemű pótlékát leljék szükségüknek. Kútfői: eredeti dolgozatok, a’ mennyiben a’ fenn kitett czélnek megfelelők, ’s a külföld’ jelesb folyóiratai, melyekből a’ Tudománytár cikkelei fordítva, kivonva vagy összeállítva lennének. A szerkeztető kötelessége az e’ végre tartandó folyóiratokat szorgos szemügy alatt tartani ’s belőlők a’ legérdeklőbbeket a’ Társaság által mellérendelt 3-4 tudóssal lefordítatni ’s a’ fordításért kezeskedni. Ezekhez járulnának a’ tagok által készült bel és külföldi bibliographiai közlések...”²² A külföldi irodalom hangsúlya összhangban állt Széchenyi „utazói” nézőpontjával, akinek idegenben gyűjtött tapasztalata elősegítheti a hazai szellemi horizont tágítását. A távolságtartó, semleges hangvétellel kapcsolatos ajánlás azzal állhat összefüggésben, hogy egyes tagok, főleg jeles írók, aggályokat fogal-

20 Széchenyi István: *Hitel* (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979 [az 1830-as kiadás reprintje]), xiii–xv, 65, 119. Részletes elemzést lásd Takáts József, „Metaforák, elbeszéléssémák és politikai nyelvek a *Hitel*ben”, in Hites (szerk.): *Jólét és erény*, 39–60.

21 A folyóirat átfogó feldolgozására lásd Fenyő István: „Akadémiánk első folyóirata, a *Tudománytár*”, in Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979), I. 465–488. Lásd még *Tudománytár (1834–1844) Repertórium*, szerk. Rózsa Mária (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1999) <http://mek.oszk.hu/00000/00038/html/>.

22 Schedel Ferenc: „Vezérszó”, *Tudománytár*, 1. köt. (1834), iii–iv. Vö. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár (MTA KIK Kt), RAL 1/1833.

maztak meg a kritikai él potenciálisan megosztó hatásaival kapcsolatban.²³ Ez a döntés, feltehetőleg a szerkesztők cenzúra iránti figyelme által ösztönzött önfegyelme a jelek szerint a *Tudománytár* minőségének és vonzerejének hullámszásához vezetett. Hozzá kell tenni, hogy pályafutásának csúcán, az 1830–1840-es évek fordulóján, amikor a *Tudománytár*at „Értekezések” és „Literatúra” szekciókra osztották, az utóbbiban a külföldi munkák bemutatásában az eredeti óvatos hangvételt mindinkább feladták. A domináns témák között szerepelt pl. az államelméletek fejlődése Arisztotelésztől kezdve Locken, Rousseau-n, Montesquieu-n keresztül a kortárs filozófusokig; újabb francia, angol, német irodalom; politikai gazdaságtan Smith, Ricardo, List, Sismondi és számos más szerző előadásában; de a szerzők némelyike már a liberális mainstreamet is megkérdőjelezte, és kritikát fogalmazott meg pl. az amerikai demokrácia ellentmondásaival kapcsolatban.²⁴

A *Tudománytár* első szerkesztője a még mindig ifjú, de tekintélyes író, tudós, kritikus és a magyar irodalmi szcéna *spiritus movense*, Schedel (Toldy) Ferenc volt,²⁵ de az 1834–1844 közötti években publikált²⁶ lap profilja és iránya szorosan köthető a progresszió és csiszoltság eszményeihez abban a formában, ahogyan Széchenyi képviselte azokat, és ahogyan azokat a felvilágosult „embertudományok” megközelítésmódjában és fogalmi apparátusával szokásosan tárgyalták. A szokások és erkölcsök finomodása, a társas viszonyok, kapcsolatok fejlődése, szellemi és alkotmányos haladás, jogi és politikai intézmények és a szokásokhoz való viszonyok összehasonlító elemzése franciából, németből, angoltól fordított szövegekben és 1837-től az „Értekezések” szekcióban magyar szerzők tollából rendre visszaköszönő témák a *Tudománytár* köteteiben. Pontosan ezek a témák prominens szerepet játszottak más európai kiterjesztett politikai entitásokban az alárendelt partner mérsékelt, felvilágosult elitjének diskurzusában is: akárcsak Robertson és skót literátor-társai bő két emberöltővel korábban, Széchenyi és követői is úgy gondolkodtak, hogy sem a jobbítás, sem a szilárd polgári öntudat nem múlik feltétlenül a teljes politikai szuverenitáson, és az utóbbi csak akkor kívánatos, ha az előbbiek társulnak hozzá.

23 E vitákhoz fűzött kommentárként írta a főszerkesztőnek 1833. május 21-én Robertson fordítója, Kis János, aki tevékenyen részt vett a korai Akadémia és folyóirata körüli munkában: „Jóllehet a Tudomány Tárnak a' Társaság által kiadatását, valamint eléb kívántam, úgy most is kívánnám; mindazonáltal minthogy minden körülmények meggondolása után nem tudom annak oly módon mint illendőnek tartanám, kiadatását reményleni, ezért tanácsosabbnak tartom a' kiadást egészen abba hagyni.” MTA KIK Kt. M. Irodalom. Levelezés. 4^{drét} 77. no. 180.

24 Fenyő: „Akadémiánk első folyóirata”, 487.

25 Toldyról az alapmű Dávidházi Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004).

26 A lap beszüntetésével kapcsolatos döntést tíz évi működés után az Akadémia egy, „a Tudománytár ügyével” kapcsolatos bizottsági vizsgálat nyomán hozta meg. E szerint a folyóirat iránti érdeklődés a tudományos és a szélesebb közönség körében egyaránt drasztikusan csökkent (az előfizetések száma az egykori 527-es csúcsról mindössze 79-re zuhant), mert a tartalom nem volt eléggé vonzó, kivált a laikus olvasók számára, akinek érdeklődése mindinkább a politika felé fordult. Vö. MTA KIK, Kt, RAL 38/1844.

A *Tudománytárban* publikált sok tucatnyi fordítás legtöbbjét viszonylag friss eredetiből ültették át, s a fordítók közül nem egy a korabeli hazai szellemi és közélet legjobbjai közé tartozott. A lefordított művek között olyanok szerepelnek – találmra –, mint a német orientalista, Johann Heinrich Klaproth beszámolója a japán birodalomról az 1830-as évek jelentős etnográfiai folyóirata, az *Annalen der Erd-, Völker- und Staatenkunde* lapjain;²⁷ Hegel reflexiói a kínai és görög történetfilozófiáról,²⁸ akárcsak Guizot tanulmányai a római városi kormányzatról;²⁹ az *Edinburgh Review*, a *La France Littéraire*, sőt a *Nouveau Journal Asiatique* hasábjain megjelent cikkek; válogatás a németországi Aarau városában megjelenő, Heinrich Müller Maltens szerkesztette, „a Föld minden népe irodalmi, politikai és erkölcsi életének történeti áttekintését” célul tűző sorozat, a *Bibliothek der neuesten Weltkunde* számaiból,³⁰ hasonlóan a francia saint-simonista Jacques Hippolyte Roux-Ferrand *Histoire de Progrès de la Civilisation en Europe* (1833)³¹ című művéhez. A sort hosszan folytathatnánk. Megjegyzendő, hogy az összesen három 18. századi forrásból származó szöveg közül kettő skót szerzők munkája: a *View of the Progress of Society* mellett Hume esszéje az ékesszólásról³² (a harmadik a német filozófus, Christian Garve hozzájárulása a nyelvújítás kérdésében folytatott vitához).³³

Robertson magyar közvetítője

Robertson (és az említett Hume esszé) magyar fordítója Kis János (1770–1846)³⁴ evangélikus lelkész majd *superintendens* volt. Kis saját korában jelentős irodalmi megbecsülésnek örvendett, bár az utókor főleg mellékszereplőként, közvetítőként játszott szerepvállalását értékeli. Igen szerény háttérből származott Nyugat-Magyarországról – szülei a Festetics grófok jobbágysai voltak –, a jó képességeket benne felismerő helybéli tanítóknak köszönhetette, hogy a soproni evangélikus líceumban folytathatta tanulmányait. Később eljutott Göttingenbe és Jenába, ahol már a kor vezető tudósainak előadásait

27 [Bajza József] Széplaki Erneszt: „A’ japán birodalom. Japán irományok után Klaproth”, *Tudománytár*, 1. köt. (1834), 146–160.

28 Vajda Péter: „Görögország történetének philosophiája”, *Tudománytár*, Értekezések, 7. köt. (1840), 37–58, 114–137.

29 Szalay László: „Municipális igazgatás a’ római birodalomban”, *Tudománytár*, Értekezések, 6. köt. (1839), 188–199, 302–313, 71; 7. köt. (1840), 7–22.

30 Czuczor Gergely: „Szellemi mozgás Angliában ’s annak haladása, tekintettel más europai nemzetekre”, *Tudománytár*, 5. köt. (1835), 28–60.

31 Zsivora György: „Az europai polgárisodás’ haladásának története. A’ keresztény évszámítás-tól a’ XIX. századig. Roux-Ferrand által”, *Tudománytár*, Értekezések, 4. köt. (1838), 122–157, 6; 5 (1839), 31–65.

32 Kis János: „Az ékesszólás”, *Tudománytár*, Értekezések, 5. köt. (1839), 183–194.

33 Kis János: „Néhány észrevétel a’ nyelvjavításról”, *Tudománytár*, Értekezések, 7. köt. (1840), 249–264.

34 Kistről nem született monográfia. Rövid életrajzára lásd Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, VI. köt. (Budapest, Hornyánszky, 1899), <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/k/ku1179.htm>. Igen érdekes önéletrajzi emlékezéseit dolgozza fel Tóth Kálmán: „Nemzedéki emlékezet és kulturális identitás Kis János superintendens *Emlékezései életéből* című művében”, PhD értekezés (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2012).

hallgatta. 1793-ban tért haza, először tanítóként helyezkedett el a győri evangélikus iskolában, majd pappá szentelése után egyik dunántúli lelkészi hivatalból a másikba lépett, a jelek szerint azért, mert ez több szabadidőt hagyott számára irodalmi törekvéseinek megvalósítására. Szoros barátságba került Kazinczy Ferencsel. Kist 1812-ben választották püspökké, 1828-tól pedig aktívan bekapcsolódott az Akadémia szabályzatának kidolgozásába. Az Akadémián a történeti osztály tagja lett. A *Tudománytár* mellett más kulturális és irodalmi lapokban illetve önállóan is rendszeresen közölt fordításokat – több klasszikus és modern nyelvet jól ismert – és saját esszéket, emellett sok verset írt.³⁵ Részletes nyilvántartást vezetett munkáiról, amelyekről rendszeresen megküldött listákban tájékoztatta Toldyt (aki 1835-től az Akadémia titoknoki tisztjét is betöltötte).³⁶

E munkák iránya, valamint szerzőjük személyes tanúságtétele röviddel halála előtt publikált emlékirataiban Kist a csiszoltság és a társiaság Magyarország számára mérvadó értékeinek szilárd híveként mutatja be, valamint a nemzetközi történeti, szociológiai, esztétikai és egyéb irodalmi corpus szakavatott tolmácsaként, amelynek ismerete felkészítheti az országot a szükséges változás tétjeinek felmérésére. Elmélyülten tanulmányozta és magasra értékelte a fordítások (beleértve a saját fordításai) jelentőségét egy olyan ország számára, amely még mindig messze elmaradt a progresszió úttörői mögött. Kazinczyról szólva hangsúlyozta, hogy pályafutásának kezdetén „nagyon szükséges volt a’ magyar olvasást minél előbb, ’s minél többekkel megszerettetni; ez pedig hamarabb történhetett alkalmas fordítások, mint lassabban készülhető jó eredeti munkák által.”³⁷ Fordításainak csupán 1836-os jegyzéke 21 egységet számlál;³⁸ 1840 előtti „jelentősebb fordításainak” egy dátumozatlan listáján 47 mű szerepel.³⁹ A skót felvilágosodás természetéből a már említett Robertson- és Hume-szövegek mellett Kis fordította („némely kihagyásokkal és rövidítésekkel”) Hugh Blair *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* című munkáját.⁴⁰ Érdemes megemlíteni, hogy szintén ő ültette magyarra az *Ueber den Umgang mit Menschen* (1796) című művet, mely az úriemberi viselkedés legsikeresebb korabeli kézikönyve volt Adolf Knigge, egy másik volt göttingeni diák tollából.⁴¹ A fordítókat, köztük saját magát, az írók „második osztályába” sorolta (az elsőbe a tartós hírnévre törekvő

35 Fordítóként szerzett érdemeit széles körben elismerték a magyar irodalmi élet nagyjai, akik kevésbé lelkesedtek költészetéért. Kisről szóló emlékbeszédében Toldy arra helyezte a hangsúlyt, hogy e lelkes férfiú fáradhatatlan odaadással szolgálta a klasszikus irodalom ügyét, és általában a modor és az erkölcsök jobbítását. Lásd Tóth: „Nemzedéki emlékezet”, 16–21.

36 MTA KIK Kt., RAL 284/1839, no. 1, 3, 6, 7, 12; M. Irodalom. Levelezés. 4^{drét} 77. no. 177.

37 Kis János: *Emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. Második közlemény. Írói pályáját tárgyzó emlékezések* (Sopron, Kulcsárné, 1846), 75.

38 A szerzők skáláján megtalálható Cicero, Montaigne, Bacon, Leibniz, Locke, Diderot, d’Al-embert, Wieland, Sulzer. MTA KIK, Kt., RAL 284/1839, no. 7.

39 MTA KIK, Kt., M. Irodalom. Levelezés. 4^{drét} 77. no. 202.

40 Blair Hugo *rhetorikai esztétikai leczkéi*, 2 köt. (Buda, 1838).

41 Az emberekkel való társalkodásról vagy: Miképpen kellésék minden rendbéli emberekhez magunkat úgy alkalmaztatnunk, hogy a’ Világban bódogúlhassunk, 3 köt. (Győr, 1798).

eredeti géniuszek tartoznának), melynek tagjai „esmeretes igazságokat [akarnak] a’ műveletlenebb közönség között terjesztetni, ’s azok által a’ tudatlanságot oszlatni ’s igaz felvilágosodást eszközölni és elősegíteni” – amivel igen fontos szerepet töltenek be.⁴² „Ezek a’ tudomány országában megannyi földmivelők, mesteremberek, iparüzők és kereskedők”, s általában a tudós írók sikeresen eleget tettek küldetésüknek, ti. „hogy a’ világ legfőbb javait a’ szellemeket gyarapítsák, ’s hogy a’ tökéletesedésben az emberi nemzet tanítói, nevelői, vezetői ’s példányai legyenek” – aminek köszönhetően kétségen felül áll,

hogy az igazság és való szépség szeretete időnkben többeket lelkesít mint akármikor előbb, hogy a’ közjó iránti részvétel időnkben élénkebb és kiterjedtebb mint akármikor előbb, hogy a’ régi tapasztalások időnkben célszerűbben használtatnak, mint akármikor előbb, hogy a’ különböző nemzetek egymással könnyebben közlekedhetnek és gyakrabban közlekednek mint akár mikor előbb, hogy az ipar és kereskedés különféle ágai és a’ mesterségek különféle nemei időnkben jobban virágoznak mint akármikor előbb, hogy a’ közzép rend jogai időnkben jobban esmertetnek ’s méltányoltatnak mint akármikor előbb ’s hogy az emberi nemzet erkölcsi méltóságán alapuló ’s azt gondosan őriző közvélemény időnkben hatalmasabban uralkodik mint akármikor előbb...⁴³

Jóllehet Magyarországon az irodalom és a tudomány megélénkülését, s általában a felvilágosult progressziót súlyos akadályok hátráltatták – mint például az oszmán hódítás és háborúk öröksége –, Kis elismeri, hogy a 18. század közepétől Mária Terézia uralkodása alatt már ígéretes változásokra került sor, amelyeket előbb II. József korának „világosságot terjesztő sok újításai” követtek, majd II. Lipót idején már egy „nagyon fényes epocha látszott feltűnni”.⁴⁴ Nagyvonalúan átsiklik annak okai fölött, hogy ezen ígéret valóra váltása helyett a stagnálás évtizedei következtek, de hangsúlyozza:

42 Kis: *Emlékezései...* Második közlemény, 150. A fordítás problematikája a jelek szerint tartósan foglalkoztatta Kist. Egy 1835-ben Toldyhoz intézett levelében megvallja: „akar restségem, akár tehetségeim iránti bizodalmatlanságom, a kár azon remekeknek, mellyekkel korán megismerkedtem, méltán visszatartóztató jelessége fiatal koromban a’ fordításhoz szoktatott, ’s utóbb egy felől a’ szokás természetemmé vált, más felől hivatalbéli dolgaim nagyon megszorodván, a’ könyvirásra tsupán pihenő óráimat engedték fordítani.” Azt is elismeri, hogy még a saját neve alatt publikált néhány írásban is olykor „kölcsonzott” másoktól, de ezt „jelenteni elmulattam, [ami] olly hiba, mellyet nem mentek, sőt mellynek elkerülése minden írónak kötelessége. Magam megnyugtatóására e’ részben tsak azt mondhatom, hogy e’ hibám nem ditsőség kívánásból, hanem inkább az írói ditsőséggel keveset gondolásból származott. [...] Ez az oka, hogy általlában gondatlanabbúl irtam, mint kell vala.” MTA KIK, Kt., M. Irodalom. Levelezés. 4^{drét} 77. no. 186. Kis Toldynak, 1835. január 16.

43 Kis: *Emlékezései...* Második közlemény, 177–178.

44 Kis: *Emlékezései...* Második közlemény, 8–10.

A' korombeli írók bizonyosan tettek a' nyelv és a' tudományok mívelésében annyit vagy még többet is, amennyit tőlök méltányosan kívánni lehetett [...] Minthogy nemzetünk jelesebbjei korunkban olly buzgón törekednek a' mezei gazdaságot, a' kézi mesterségeket, az ipart és kereskedést előmozdítani, a' nevelést jobbitani 's hazánkban a' szolgaság maradványait kiirtani, irodalmunknak is a' béke árnyékában szerencsés jövőndőt ígérhetünk. Ha az alsó néposztályok virágzásra jutnak, ha megtanulnak jó földmívelők lenni, kézi mesterségeket ügyesen űzni, 's mindenféle gyárműveket készíteni, gyorsan fognak gazdag családok támadni, 's ezek olly gyermekeket nevelnek, kik atyjaiak vesződséges mesterségét el hagyván gondolkodni, tudományos dolgokról beszélgetni, könyveket olvasni, művészségeket gyakorolni szeretnek, 's akkor lesznek költőink, bölcsészeink, szónokaink, szobrászaink, 's festészeink, 's ezeknek munkáikra és készítményeikre reá szorulnak a' gazdagok 's megveszik azokat. 'S e' kép az irodalom és a művészség minden nemei hatalmasan gyarapodnak.⁴⁵

Kis bőségesen értekezik a Széchenyitől kapott inspirációról. A grófot a jobbítás legfőbb motorjaként jellemzi: az ő kezdeményezéseinek volt köszönhető, hogy „életem azon korában, melyben az írói buzgalom tüze kialudni készül, azt nem csak élesztette, hanem lángra is lobbantotta. [...] [H]azafiúi érzelmeimet is csuda erővel elektrizálta. Hogy is ne elektrizálta volna? Az addig magyar könyvekben sehol nem találtathatott becses nézeteivel 's tanácslásaival egyszerre más, miveltebb országba bájoltak éreztem magamat.”⁴⁶

Hozzátehetjük, hogy Kis fontolva haladó volt: lelkesedett a 18. században, különösen annak második felében tett felfedezésekért és az anyagi és szellemi élet feltételeinek jobbításáért, miközben a felvilágosult progresszió ügyével ellenkezőnek minősítette, ezért kárhoztatta a „szofisták”, a költői és vallási divatok rabjai, a teológiai újítók és a „vádaskodók” törekvéseit.⁴⁷ Ez burke-i nyelvezet, és a kutatás fel is hívta a figyelmet arra, hogy bár közvetlen bizonyíték nincs Burke Kisre gyakorolt hatására, göttingeni tanulmányai idején 1791–1792-ben remek alkalmak kínálkoztak számára, hogy megismerje a francia forradalom burke-i értelmezését és hasonló álláspontokat – többek között a *Töprengések a francia forradalomról* recenzensét, a történész Ludwig Timotheus Spittlerét, akinek előadásait Kis csodálattal hallgatta.⁴⁸ Itt ennek az a jelentősége, hogy illusztrálja

45 Kis: *Emlékezései...* Második közlemény, 35–36.

46 Kis: *Emlékezései...* Második közlemény, 41–42.

47 Kis János: *Emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. Első közlemény. Nevendékségét, professzorságát és prédikátorságát tárgyazó emlékezések* (Sopron, Kulcsárné, 1845), 121.

48 Tóth: „Nemzedéki emlékezet”, 152–157; Tóth Kálmán: „»Oltár és trónus a föld két kincse.« Edmund Burke esztétikai és politikai nézetei Kis János kontextusában”, in Horkay Hörcher Ferenc és Szilágyi Márton (szerk.): *Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás* (Budapest, Ráció Kiadó, 2011), 231–247.

Robertson helyét Kis szellemi horizontján: Burke az európai modern *ancien régime* civilizációjáról nyújtott elemzésének és e civilizáció védelmének kialakításában erősen támaszkodott a skót felvilágosodás filozófusainak és történészeinek teljesítményére, konkrétan áradozva Robertsonnak „a modor filozofikus megítélése” terén elért sikereiről.⁴⁹

Ami Kis Robertson-fordítását illeti, Toldyval folytatott levelezéséből úgy tűnik, az jelentőséggel bírt számára: 1831–1833 közötti munkáinak (dátumozatlan) jegyzékében befejezetlen kéziratként szerepel, egy 1834. október 10-i levélben pedig konkrétan érdeklődik, hogy a mellékletként küldött „pár csekélység [...] különösen a Robertson szerénti fordításnak folytatása találhat-e helyet a Tud. tárban vagy nem.”⁵⁰ Itt pontosításra van szükség: amint a levelezésből is kiviláglik, a *Tudománytár* „Robertson és Remer után” közöl beszámolót Európa átalakulásáról a római birodalom bukása után, a „mostani” európai államok kialakulásáról, illetve azok alkotmányos fejlődéséről.⁵¹ Még pontosabban: a *Tudománytár*ban Robertson *View of the Progress*ének Julius August Remer (1738–1803), a történelem és az államtudományok helmstedti professzora és a német Robertson-recepció igen aktív részese általi átdolgozásából jelentek meg részletek (kihagyásokkal nagyjából a német változat első fele). Remer először, 1778–1779-ben javította és jegyzetekkel látta el a *History of Charles V* első német kiadását, majd 1792–1796 egy me-

49 *The Correspondence of Edmund Burke*, 10 köt., szerk. Thomas W. Copeland (Cambridge, Cambridge University Press, 1958–1978), 3. köt., 350–351. Míg Burke itt a *History of America* iránt adózik elismeréssel, lehet úgy tekinteni, mint ami általánosságban szól Robertson munkásságának. A tisztelet kölcsönös lehetett, igaz, a *Töprengések* „örjögése” (ahogy Robertson nyilatkozott a műről) ezt átmenetileg aláasta (hogy aztán rövidesen Robertson nézetei a témáról maguk is alaposan megváltozzanak). Lásd Richard B. Sher: „1688 and 1788: William Robertson on Revolution in Britain and France,” in Paul Dukes és John Dunkley (szerk.): *Culture and Revolution* (London és New York, Pinter Publishers, 1990), 103. Robertson német fordítója és átdolgozója, akire Kis támaszkodott (lásd alább), Julius August Remer ugyancsak Burke nagy tisztelője volt: „angol Démoszthenészt” látott benne, akinek politikai bölcsessége, a kereskedelemre és a nemzeti jellemre vonatkozó tudása, s főként szabadságszeretete páratlan – mindaddig, amíg Burke kései forradalomellenes írásai nem keltették Remerben azt a benyomást, hogy az öregedés „meggyöngítette értelmét”. Lásd Charles Stedman, *Geschichte des Ursprungs, des Fortgangs und der Beendigung des Amerikanischen Krieges*, 2 köt., ford. Julius August Remer (Berlin, Voß, 1795), 1. köt., 117. Burke és a skótok témájára lásd még J. G. A. Pocock: „The Political Economy of Burke’s Analysis of the French Revolution,” *The Historical Journal* 25 (1982): 331–349, repr. in Pocock: *Virtue, Commerce, and History: Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century* (Cambridge, Cambridge University Press, 1985), 198–199.

50 MTAK KIK, Kt., RAL 284/1839, no. 3; M. Irodalom. Levelezés. 4^{drét} 77. no. 181.

51 „Az európai országok’ első alakulása”, *Tudománytár*, 3. köt. (1834), 169–191; „A’ mostani európai országok első alakulása”, *Tudománytár*, 5. köt. (1835), 91–147; „A’ mostani európai polgári alkotmányok’ alapulása. Középkor. Nagy Károlytól a’ kereszties hadak utánig”, *Tudománytár*, 11. köt. (1836), 3–83.

részebb átdolgozásba vágott. Beavatkozásai átstrukturálták Robertson avant-garde bevezetését,⁵² és jelentősen megnövelték annak terjedelmét – sok empirikus adalékkal gazdagítva a szöveget, de aláásva annak módszertanilag koherens, elméleti igényű elbeszélésként kivívott státusát.⁵³

A magyar történetírók, így Horváth Mihály főként Remer (1819-ben Bécsben újra kiadott) adaptációján keresztül támaszkodtak Robertsonra. Horváth a honfoglaló magyar törzsek és a korabeli európai nemzetek összehasonlító elemzésében több ízben hivatkozik rá ekképpen: „Remer (sic) Gesch. K. Karls V”.⁵⁴ Horváth későbbi munkáiban következetesen nyílt „robertsoni” témákhoz, és tárgyalta azokat a skót történészéhez hasonló megközelítéssel és hangvétellel: ő volt talán a legalkalmasabb a „magyar Robertson” szerepének eljátszására, amivel kapcsolatban az erdélyi politikus és történetíró, Bethlen Imre egy ízben reménységének adott hangot.⁵⁵ Ha valaki ismeri Robertson ábrázolását Skócia unió előtti és utáni viszonyairól a *History of Scotland* lapjain, annak *déjà vu* érzése támad Horváth 1840-ben megjelent műve, *Az ipar és a kereskedelem története Magyarországon, a három utolsó század alatt* olvastán és viszont: a fejlődés mindkét esetben stagnál a független, de feudális állapotú monarchiában, és erős ösztönzést kap egy kiterjedtebb, birodalmi léptékű rendszerbe történő integrálódástól.⁵⁶ Ám jöllehet a *History of Charles V* korabeli példányai – mai könyvtári katalógusokból kiindulva – hozzáférhetők voltak hazai gyűjteményekben, semmi jele annak, hogy Robertson vagy más magyar történészek forgatták ezeket.⁵⁷ Ez vonatkozik Kisre is, akinek pedig angol nyelvtudása – egyéb fordításai tanúsága szerint – aligha maradt el a német mögött. Hogy en-

52 *Dr. Wilhelm Robertsons Geschichte der Regierung Kaiser Karls V. Erster Theil: Abriss des gesellschaftlichen Lebens in Europa bis zum Anfange des sechszehnten Jahrhunderts. Völlig umgearbeitet von Julius August Remer Professor in Helmstedt* (Braunschweig: Schulbuchhandlung, 1792–1796), 3 köt.

53 Részletesen lásd Kontler: *Translations, Histories, Enlightenments*, 3. és 4. feje.

54 Horváth Mihály: *Párhuzam az Európába költözködő magyar nemzet és az akkori Európa politikai és erkölcsi műveltsége között* (Pest: Emich, 1847), 4, 9, 21, 69. Horváth, aki ugyancsak a Tudománytár szerzője volt és könyvét eredetileg 1836-ban az Akadémia által hirdetett pályázatra írta, helyenként „Robertson és Remer”, olykor pedig „Robertson” műveként utal az V. Károly történetére – de mindig a német változatra. Vö. Mónika Baár: *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century* (Oxford, Oxford University Press, 2010), 114–115.

55 Bethlen Imre, *II. Rákóczi György ideje* (Nagyenyed, 1829), idézi R. Várkonyi Ágnes: *A pozitívista történelemszemlélet a magyar történetírásban* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973), II. köt., 44.

56 E párhuzamokra bővebben lásd Kontler László: „Historians from the Enlightened Periphery. William Robertson and Mihály Horváth”, *The Hungarian Quarterly*, 45:173 (2004), 109–126.

Érdemes hozzátenni, hogy Kis a Horváth munkájáról írt értékelésében méltatta annak előítélet-mentességét, világos előadásmódját, az igazság keresése melletti elkötelezettségét. MTAK KIK, Kt., RAL 8/1841.

57 18. századi londoni, edinburgh-i és bázeli kiadások találhatóak az Országos Széchényi Könyvtárban, a sárospataki és debreceni református kollégiumok könyvtárában, a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtárában.

nek ellenére „Robertson és Remer” (nem egyedül Robertson) nyomán haladt, annak lehet jelentősége: mivel Remer sok tekintetben elrugaszkodott Robertsontól, a döntés olyan intellektuális és közéleti-politikai preferenciákról árulkodhat, amelyek az 1830-as évek Magyarországon szárnyait bontogató „liberalizmusának” sajátos helyzetéből, légköréből sarjadtak.

A fordítás

Kis fordítása általában véve igen színvonalas: helyenként némileg archaikus, de jobbra sikerrel alkalmazza magyar irodalmi nyelv standardizálása terén elért eredményeket, a szöveg folyékony, a terminológiai választások adekvátak és célszerűek. Mint azonban máshol részletesen kifejtettem,⁵⁸ Remer előadásában, melyet Kis hűségesen követ, Robertson szigorú, a 18. századi skót „embertudományok” szókinszének következetes alkalmazásával összetartott stadiális és materialista logikája szétesik: megszűnik *szókinszként* működni, részben az angol és a német mint természetes nyelvek közötti különbségek, részben pedig Remer mint fordító-közvetítő szándékos választásai miatt. A legfeltűnőbb példa Robertson szövegének központi szervező fogalma, a *manners* („modor”). Robertson és a stadiális – a társadalmak fejlődését lépcsőzetesen egymásra következő szintek összefüggésében elgondoló – elmélettel dolgozó skót kortársainak számára a modor az emberi érintkezés, a társasság etikai és esztétikai normáinak együttesét jelentette, melynek durvasága vagy csiszoltsága tükrözi az adott társadalom létfenntartási módjának primitívségét vagy összetettségét – a gyűjtögetéstől és a vadásztól kezdve a pásztorkodáson és a földművelésen keresztül a kereskedelemig ívelő fejlődés folyamatában. Ugyancsak a modor az alapzat, amelyre – csiszolódása esetén – a jogrendszer és a politikai intézmények stabilitása, kiszámíthatósága építhető. Mármost ahol (mint – jobb híján – túlnyomórészt) a *manners* német megfelelője *Sitten*, ott a jelentés etikai összetevője maga alá gyűri az esztétikait; a *Sitten und Gewohnheiten* (azaz „és szokások” hozzáadása az erkölcsökhöz) mint megoldási kísérlet ezen aligha segít; a helyenként szintén bevetett *Bildung* összemosza a modort a kultúrával és a neveléssel; s természetesen pontatlan az *innere Verfassung* is (még ha nem feltétlenül „alkotmányt”, hanem „alkatot” értünk is rajta).

Ugyanezeket a pontatlanságokat és homályosságokat óhatatlanul reprodukálja Remer terminológiájának hűséges magyar átültetése: „erkölcsök”, „erkölcsök és szokások”, „míveltség”, „belső alkotmány”. Az utóbbi kettő, amelyeket a *manners* legkevésbé adekvát megfelelőjének tekinthetünk, Kis szövegében (Remer nyomán) felbukkan a két legelső alkalommal, ahol Robertson a kifejezést használja.⁵⁹ Feltételezhetjük, hogy Remer választásai nem voltak „ártatlanok”, azaz esze ágában sem volt a *Bildungot* vagy az *innere Verfassungot* a *manners* ekvivalenseként használni: inkább tudatos erőfeszítés lehetett ez, hogy a híres eredeti felhajtóerejét új tartalom létrehozására használja fel. Mindenesetre akár szándékosan, akár nem, az efféle megoldások

⁵⁸ Kontler: *Translations, Histories, Enlightenments*, 3. feje.

⁵⁹ *Tudománytár*, 3. köt. (1834), 169 (a szöveg első mondata) és 170.

éket vertek Robertson eredetileg szándékolt jelentése és a német – s ez által a magyar – olvasók által befogadott jelentés közé.⁶⁰ Ami azt a szóbokrot illeti, amelynek segítségével Robertson arra utal, hogy az anyagi kultúra „csiszoltságának” (*polish*) és a társas érintkezésben gyakorolt modor „udvariasságának” (*politeness*) avagy „civilitásának” (*civility*) mértéke összefüggésben áll a „politikai” illetve „polgári” (*political, civil*) intézmények fejlettségével vagy fejletlenségével, a feltételezett etimológiai áthallások nem működnek, amennyiben az előbbiek fordítása *gesittet, gebildet* illetve *cultivirt*; s mivel az ugyancsak előforduló *polizirt* kapcsán a német olvasónak feltehetőleg a *Polizey* (a korabeli német államtudományokban az állam rendészeti funkciója és tevékenysége) jut eszébe, a konnotációk megint csak más irányba mutatnak. A Remer által alkalmazott szókészlet a legkevésbé sem segíti az olvasót abban, hogy hozzáférjen Robertson materialisztikus, a gazdasági struktúrák, a társadalmi érintkezési normák, a jogi eljárások, a politikai intézmények és folyamatok szoros összefüggését feltételező gondolkodásához. Míg a *polieren / politieren* ige és a belőle származó *Politur* létezett a korabeli német nyelvben, sőt *politúr / politura* formában a magyarba is bekerült (többek között a Kissel szoros kapcsolatot ápoló Kazinczy munkáiban),⁶¹ tekintettel arra, hogy Remer nem élt az általa kínált lehetőségekkel, nem volna méltányos szemrehányást tenni Kisnek – aki a *polished / refined / civilized* német átültetésének valamennyi verziójára a „(ki)mívelt” szót használta⁶² – amiért elmulasztotta az általa eredetiként használt szövegben keletkezett zűrzavar kibogozását. Kisnek éppenséggel ja-

60 Mindez tökéletes összhangban állt a fordítással kapcsolatos korabeli elvárásokkal. A fordítások eszmetörténeti igényű tanulmányozásának kérdéseiről, interpretációs kihívásairól lásd Kontler László: „Fordítás és összehasonlítás a kora újkori eszmetörténetben”, *Helikon* 55:1–2 (2009), 142–182 (bővebb változata két részben: „Translation and Comparison: Early-Modern and Current Perspectives”, *Contributions to the History of Concepts*, 3:1 (2007), 71–103; „Translation and Comparison II: A Methodological Inquiry into reception in the History of Ideas”, *Contributions to the History of Concepts*, 4:1 [2008], 27–56); Kontler László: „Fogalmak, konfliktusok, kontextusok: a fordítás problémája és az eszmetörténet”, in Fazakas Gergely, Miru György, Velkey Ferenc (szerk.), „*Politica philosophiai okoskodás*”. *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig* (Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013), 23–34 (bővebb változata: „Concepts, Contests and Contexts: Conceptual History and the Problem of Translatability”, in Michael Freeden, Willibald Steinmetz, Javier Fernández-Sebastián [szerk.], *Conceptual History in the European Space* [New York, Berghahn, 2017], 197–211). Lásd még Fania Oz-Salzberger: „The Enlightenment in Translation: Regional, Cosmopolitan and National Aspects”, *European Review of History / Revue européenne d'histoire*, 13:3 (2006), 385–410.

61 Bodrogi Ferenc Máté: *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve* (Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 64.

62 Pl. *Tudománytár*, 3. köt. (1834), 178 (*cultivirt*), 185 (*civilized / gesittet*); *Tudománytár*, 5. köt. (1835), 92 (*polizirt*), 95 (*civilisirt* – de néhány sorral lejjebb *gebildet*). mindegyikre több további példa van. Ahol az angol kifejezést nem adom meg, annak Remer átdolgozása és bővítése az oka: nem mindig lehet azonosítani egy-egy kifejezés (mellékmondat, mondat, bekezdés) megfelelőjét Robertson eredetijében.

vára írhatjuk, hogy nyelvhasználatra bizonyos értelemben következetesebb, mint Remeré – igaz, természetesen anélkül, hogy a jelentést illetően helyreállíthatta volna Robertson szövegének következetességét. A magyar változatban található még néhány érdekes anomália, így a *Stand* (rend: sajátos jogi státussal és politikai jogokkal rendelkező társadalmi csoport) fordítása „karzat”-ként,⁶³ feltehetőleg az alsóházi küldöttek „karok és rendek”-kenti gyűjtőnevéből, bár közvetlenül és szó szerint az általuk a diétán elfoglalt hely elnevezéséből levezetve.

A *View of the Progress of Society* német, és következésképpen magyar változatában alkalmazott terminológia tehát önmagában is messzire ment Robertson materialisztikus, strukturalista és determinista megközelítésének aláásásában. Ugyanezt tovább fokozták Remer beavatkozásai a mű szerkezetébe: Robertson három hosszú fejezetét nyolc viszonylag rövidebbre darabolta, úgy, hogy közben a témák sorrendjét is megváltoztatta és tárgyalásukat jócskán kibővítette, mintegy a duplájára növelve a mű terjedelmét. Ha ez nem lett volna elég, Kis verziója az *Abriß* első négy fejezetének közlésére szorítkozott (három részletben).⁶⁴ Remer (aki elégedetlen volt Robertson azon megoldásával, hogy a főszövegben széles ecsetvonásokkal felvitt összehasonlító társadalomrajz feszességének kedvéért a mű végén elhelyezett „Proofs and Illustrations” című egységbe számúzi a narratív részeket) már az első fejezetet alaposan felduzzasztotta adatokkal és elbeszélő szakaszokkal. A továbbiakban Robertson analitikus előadását Remer adaptációjában meg-megszakítják olykor releváns és hasznos, máskor kifejezetten fárasztó és félrevivő tényközlések a kora középkori európai monarchiák eseménytörténetéből, intézményeiről, gyakorlatairól stb., miközben a skót történész elméleti és interpretációs arzenáljának számos kulcseleme elsikkad. Remer szövegében hiába keresnénk például a nyugati világ kora középkori mélypontjáról a következő, tömörségében is lényeglátó, provokatív észrevételt:

Az emberi társadalom állapota abban a korszakban a legromlottabb, amelyben az emberek már elveszítették modoruk eredeti egyszerűségét és füg-

63 Pl. *Tudománytár*, 5. köt. (1835), 99, 100, 118, 123; *Tudománytár*, 11. köt. (1836), 12. Egy ízben (a mű egyik legfontosabb szakaszában, mely a barbár népek inváziója és megtelepedése által okozott átalakulások mélységét jellemzi) Kis – csak hogy tovább bonyolítsa a helyzetet – a „polgári karzat” összetételt használja a *Verhältnisse* (viszonyok) visszaadására, amely ugyanakkor az egyetlen alkalom, amikor Remer ezt a kifejezést alkalmazza a *manners* helyén. *Tudománytár*, 3. köt. (1834), 189. Vö. Robertson, *View of the Progress of Society*, 12; *Abriß*, I. 32.

64 Nem lehetünk biztosak abban, hogy Kis részéről tudatos szelekciós stratégiáról van-e szó. Saját megnyilatkozásai alapján lehetséges, hogy pusztán esetlegesség okán szorítkozott a *Tudománytár* lapjain megjelent részekre. 1835. május 9-én Kis elárulta Toldynak, aki feltehetőleg érdeklődött a folytatást illetően, hogy „[a]’ Robertsoni Rajzolatra nézve már most semmitsem tehetek; mert látván magam is annak hosszúságát, tsak azt fordítottam le belőle a’ mit már megküldöttem, ’s már most a könyvet is, melyből fordítottam ’s mely nem enyim volt, birtokosának visszaküldöttem. Méltóztassék az Úr a’ fordításból annyit iktatni a tudománytárba, a’ mennyit jónak talál.” MTAK KIK, Kt., M. Irodalom. Levelezés. 4^{drét} 77. no. 187.

getlenségét, de még nem érték el a finomságnak azt a szintjét, amely a förtelmes bűnökhöz vezető szenvedélyek fékjeként kialakítja az illendőség és a helyes viselkedés iránti érzéket.⁶⁵

Remer úgy döntött továbbá, hogy az Európa barbárságból való, a virágzó közép-korban történt fokozatos kilábalásának tárgyalását, mely Robertsonnál az első fejezet második részében található, a későbbiekre halasztja, és a maga második, harmadik és negyedik fejezetét a „frank és a német (azaz német-római) birodalom”, valamint a spanyol és a francia monarchia „politikai alkotmányának” szenteli (amit Robertson a *View of the Progress of Society* harmadik fejezetében mutatott be).

Ezen átszervezések együttes hatásaként a Kis által a *Tudománytárban* publikált szöveg olvasói elestek attól a lehetőségtől, hogy megismerjék Robertson kulcsfontosságú nézeteit a kereskedés civilizációs funkcióiról, melyek Európában a keresztesháborúk „szándékolatlan következményeként” kezdtek érvényesülni. Remer az *Abriß* egy későbbi szakaszában elhelyezett egy variációt erre a témára, ez a szakasz azonban már kimaradt a magyar fordításból. Az abba bekerült részekben a csiszolódás előnyei főként annak ellenpólusai (durvaság, vadság, barbárság) kritikáján és elutasításán keresztül domborodnak ki. Közvetlen és explicit dicséretük egy, az Ibér-félsziget civilizált muszlim hódítóira vonatkozó részletben található, ám annak a megjegyzésnek a kíséretében, hogy míg ezeknek a városi fényűzés iránti fogékonysága civilizáló hatást gyakorolt az elmaradottabb helyi lakosságra, egyúttal „elpuhulttá” s ezzel sebezhetővé tette őket magukat a *reconquista* csapásaival szemben. „A' mesterségek' és tudományok' gyakorlásából származott csinosodás, 's annak kísérője a' fényűzés alkalmatlannabbakká tette őket a' hadakozásra.”⁶⁶ Végül érdemes megemlíteni, hogy a *History of Charles V* eredeti megjelenését a Remer általi átdolgozástól elválasztó évtizedekben a német szellemi élet fejleményei közül kiemelten fontos volt a *Volksgeist* eszméjének megfogalmazódása Herder műveiben (Újabb történetfilozófia az emberiség nevelésére, 1774; *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról*, 1784). Ezért aligha meglepő, hogy a társadalmi-gazdasági struktúrák viszonylagos leértékelését az emberi magatartás magyarázatának rendező elveként a Remeréhez hasonló feldolgozásokban az etnicitásra helyezett erősebb hangsúllyal kompenzálták. A Kis által Remertől átvett szövegrészek a „németek” (ti. a római birodalom provinciáit előzőnlő germán törzsek, amelyekről a későbbi európai királyságok és nemzetek erednek) *Sitten* tekintetében megfigyelhető egyöntetűségét nem a társadalmi állapotok hasonlóságának tulajdonítják, hanem annak, hogy egyazon népből (Remernél *Stammvolk*, Kislénél „törzsök”) sarjadnak.⁶⁷

65 Robertson: *History of Charles V*, I. 24.

66 *Tudománytár*, 11. köt. (1836), 47–48. Vö. Robertson: *History of Charles V*, I. 174; *Abriß*, I. 185.

67 Vö. *Abriß*, I. 74 és *Tudománytár*, 3. köt. (1834), 116.

Konklúzió

Ezen a ponton megvonhatjuk a Kis János tolmácsolásában a magyar közönségnek felkínált *View of the Progress of Society* mérlegét. Az Akadémia folyóiratában megjelent szövegbe Remer szűrőjén keresztül átszivárgó Robertson kétségkívül elkötelezett a fejlődés és a csiszoltság értékei és az általuk kijelölt társadalmi célok iránt, de az „igazínál” jobban aggasztja az erény és a nemzeti jellem romlása, mely esetleg fakadhat a progresszióból. Emellett hajlamos feladni az edinburgh-i embertudományok szocio-kulturális értelmezési keretét, s helyette az etno-nemzeti látásmódból merített érvelésre hagyatkozni. Ez persze egyáltalán nem volt inadekvát az 1830-as évek közepének Magyarországon, ahol a csinosodásként felfogott „liberalizmus” ügyének megnyerhető potenciális hívek közül sokan viseltettek fenntartásokkal a modernség e változatának bizonyos vonásai iránt. Ennek az az oka, hogy „nacionalisták” voltak, mielőtt „liberálissá” lettek volna, amennyiben úgy érezték, hogy ezek a kereskedésből, jólétből és kozmopolita érintkezésből adódó vonások fenyegetést jelentenek a nemzeti hagyományokra és jellemzőiségekre csak úgy, mint a politikai közösség e hagyományokhoz való kötődésére.

Hozzá kell tenni, hogy az efféle aggodalmak nem voltak ismeretlenek Robertson felvilágosult kortársainak körében, akár Skóciában, akár szerte Európában. Mi több, tovább kísértettek a 19. századi liberálisok körében, és kreatív megoldási javaslatokat ihlettek olyan gondolkodók részéről, mint Benjamin Constant, Alexis de Tocqueville és John Stuart Mill – akár a politikai tunyaság, a fogyasztói társadalom otrombasága, netán a „tömegtársadalom” (demokrácia) dehumanizáló hatása izgatta fel képzeletüket. Ám a hazafias odaadás aktivista változataival összefüggő értékekhez sajátos mellézköngék társultak a Habsburgok közép-európai összetett monarchiájának soknemzetiségű közegében, különösen a halmozottan sokszínű, és a nyugatiakhoz képest elmaradott magyarországi és erdélyi provinciákban. A fejletlen helyi nyelvek művelése és alkalmassá tétele (egyebek közt a mérvadó nyugati művek színvonalas fordításaival) arra, hogy a legfrissebb tudományos, művészeti, technikai, irodalmi stb. vívmányokról folytatott értelmes eszmecsere médiumává váljanak, e régióban a felvilágosult jobbítás nélkülözhetetlen eszközeként tűnt fel. A nyelv előtérbe kerülése azonban magában hordozta azt a lehetőséget, amelynek beváltása visszatekintve szinte elkerülhetetlennek látszik: hogy a jobbítás folyamatát kitérítse olyan öncélú irányba, amelyben a nyelv először az identitás, rövidesen pedig egy, a beszélői által meghatározott terület elsődleges jelölőjévé válik – így az etnikai szuverenitás szorgalmazásának eszközévé. Ennek baljós implikációi voltak egy olyan régióban, amelynek etnikai-nyelvi térképe tucatnyi, földrajzilag a kibogozhatatlanságig egymásba fonódó kisebb-nagyobb csoport együttese volt, amelyek közül egyik sem bírt abszolút többséggel. Ez a status quo kedvezett a nemzetről alkotott féltékeny és introvertált felfogás kialakulásának és ápolásának, és táplálta a gyanakvást a kereskedés útján történő fejlődéssel kapcsolatban, mint ami alááshatja a politikai osztály és ősi intézményei integritása iránti éberséget. A „csinosodás” hívei ezért célszerűen cselekedtek, ha óvatosan („fontolva”), lépésről lépésre haladva munkálkodtak azon, hogy ezen osztály kritikus tömegét inspirálják, megnyerjék, összekovácsolják

és mozgósítsák a felvilágosult jobbítás céljaira. A progresszív szövegekben megfogalmazott üzenetek e komplex művelet eszközét alkották, s a „fontolás” e téren abból állt, hogy az üzeneteket az archaikusabb, az ősi alkotmányosság és a republikanizmus politikai nyelvein kifejezett, valamint újabb keletű, de ezekkel könnyen harmonizálható, az etnicitás köré rendezett gondolkodási formák iránti gesztusokkal itatták át. Szándékosan vagy sem, a robertsoni *View of the Progress of Society*nek a *Tudománytár* olvasói számára hozzáférhetővé tett változata – köszönhetően a válogatás tematikai fókuszának, valamint annak, hogy a német átültetést vette alapul, annak fordítói korlátaival és döntéseivel együtt – harmonikusan simult a korabeli magyar szellemi és politikai élet egy olyan, igen fontos szegmensének preferenciáihoz, amelyet még meg kellett hódítani a csiszolt-ságként felfogott „liberalizmus” ügyének számára.